

A fantasztikus illetve a későbbi tudományos-fantasztikus regények egyik előzménye a főként angol (kisebb mértékben francia), illetve német nyelvterületen megjelent gótikus (frenetikus) regényirodalom volt.¹ Ezekben az írásokban feltárult a világ sötét oldala, a cél a szörnyűségek és borzalmak részletes bemutatásával a pszichikai hatáskeltés volt. Rövid időn belül létrejött a XVIII. század második felében egy olyan szövegkorpusz, amely összefogottan tartalmazta mindazokat a rémségeket, amelyeket (legalábbis a XVIII. században) az olvasók elborzasztására kitaláltak. Létrejött egyfajta névlista olyan fiktív lényekről és eseményekről, akik (amelyek) még ma is eleven szereplői a modern horror és thriller irodalomnak. Amikor névlistát mondok, mindig csak egy bizonyos kvázi összesítésre gondolok, hiszen, ahogy Bényei Tamás is írja:

Amint véglegesen kiderül valamelyikről, hogy nem létezik, vagy immár törzskönyvezetten, latin névvel felcímkézve, a rendszertan részeként él tovább, azonnal kerül helyette más rémség – ekképpen szaporodnak az űrszörnyek is a lassan kultúrtörténeti érdekességgé váló antik szörnyek helyett.²

A szörnyek szapora serege tehát, ahogy a fentebbi idézetben is szó van róla, sokkal terjedelmesebb annál, hogy pár évtized alatt összefoglaló gyűjteményben katalogizálható legyen. Ám tény, hogy az angol, majd német gótikus irodalomban létrejött valamiféle kezdeménye ezeknek a horror motívumoknak: vérző képek, rejtélyes szobrok, gonosz apácák, múmiák, kísértetek, ördögök és vámpírok jelentek meg a regények lapjain olyan koncentrációban, hogy – kicsit ambivalens módon, hiszen ma már ismeretlen művekről van szó – jelentős hatást gyakoroltak a világirodalom egészére.

A gótikus regények fénykora mindössze harminc-egyven év. Az időpontokat is ismerjük: az első hagyományos értelemben vett gótikus regényt 1765-ben írta Horace Walpole, Robert Walpole angol miniszterelnök fia, a műgyűjtő, aki saját kastélyát, Strawberry Hillt gótikus várrá formálta, és kincsek között lakta. Híres gótikus regénye, az *Otrantó kastélya* színes repertoárja a gótikus és horrorelemeknek (a regény alcíme is ez: *gótikus történet*). A kastély például olyan hangsúlyozottan jelenik meg a regényben – írja Maár Ágnes –, hogy később ennek nyomán a frenetikus irodalomban (majdhogynem) elmaradhatatlan kellékké válik, és még Walter Scott és Balzac történeteiben is felbukkan.

Walpole-nak sok követője akadt, a műve divatot teremtett. Voltak olyan szerzők, akik egyszerűen csak átírták Walpole művét a saját szájízük szerint,³ de akadtak olyanok is, akik csak egyes elemeit (pl. a kastélyt) vették át. Ilyen volt Ann Radcliffe is, akinek *Udolphé titkai* (1794) c. írását ma a detektívregény egyik őseként tartják számon. A félelem légköre itt egy misztikus titokkal bővül, ami megfejtésre vár (innét a detektív-vonal). Mindemellett a történet színhelye – mi más is lehetne – egy kastély.

William Beckford története, a *Vathek* (1786), a misztikus tulajdonsággal (szemmel verés) rendelkező arab kalifa misztikus kalandját meséli el (egészen a pokolig). Itt a gótikus kelléktár már a keleti misztikával is kiegészül, az arab hajós már néger nőkkel és múmiákkal van körülvéve, a háttér illetve a módszer, amellyel a regény íródik, azonban jellemzően gótikus:

A szikrák már lángra lobbantották a száraz fát, a méreggel teli olaj ezer kék lángot vetett, az oszló múmiák nehéz, sötét párát bocsátottak ki, és az orrszarvú lassan elhamvadó agyarával együtt olyan búzt árasztottak, hogy az önkívületből magához térő kalifa egyre dühösebben nézte az öt körülvevő lángokat.⁴

Matthew Gregory Lewis *A szerzetes* (1795) című letisztult, kifinomult regénye zárja a sort. Valószínűleg ez a mű tekinthető az angol gótikus regényirodalom csúcspontjának. A lélek eladásának visszavonhatatlan tettét elkövető szerzetes, Ambrosio lassan süllyed le az erkölcstelenség süllyesztőjébe, és számos gyilkosság és szexuális kicsapongás után végképp elemésztődik. A történet másik szálának főhőse, Ágnes, az apáca ugyanakkor – tömérdek szenvedés után – végül megmenekül. *A szerzetes* abban különbözik a fent említett korábbi munkáktól, hogy valódi pszichikai mélységeket tartalmaz, és regényszerkesztési módja is inkább a pikareszkhez áll közel. Tematikájában és leírásaiban ugyanakkor jellegzetesen gótikus marad.

Az angol frenetikus regények tehát csiráit jelentették azoknak a valóban jelentős alkotásoknak, amelyeket számon tartunk napjainkban is. Fontos alapzatát alkották a romantika nagy elbeszéléseinek: először jelenítették meg fokozott igénnyel azt a túlvilágot, „másik világot”, mely a romantikus regények többségének is sajátossága lett, és amely segített a régi borzalmaknak, hogy megfinomodva, letisztulva, pszichologizálódva a lélekre hassanak inkább, semmint az érzékekre.

Az angol gótikus regények a romantika előretörésével értéküket veszítették: egyszerűen képtelenség volt annál több szörnyűséget kitalálni, mint amelyeket megelőzőleg papírra vetettek. Ám nem telt sok időbe, hogy ez az angolszász irodalom német színeken újra megjelenjen: Ludwig Tieck *A szőke Eckbert* című regénye nyitotta a sort 1797-ben, tehát egy évvel azután, hogy Angliában a gótikus irodalom elérte tetőpontját. Aztán jöttek a többiek: Achim von Arnim, Clemens Brentano, Friedrich Baron de la Motte Fouqué, Adalbert von Chamisso, és (már igazán távoli rokonként)... E. T. A. Hoffmann.

Kosztolányi írja 1909-ben, tehát nyolc évvel az *Éjféli* című nyugatos (rém-)novelláskötet megjelenése előtt:

A németek összegyűjtöttek egy csomó kísértetnovellát. Nem kapott meg. Egy fiatal berlini író nemrég kiadta idegizgató, perverzül elfinomított novelláit, melyekkel a borzalmakat akarta rám idézni. Ásítva olvastam. De Cholnoky Viktor kísértetei megdobogtatták a szívemet. Ezek mélységekből szakadtak fel, szükségszerűen és végzetesen, egy élet mélységeiből, a pokolból, a sötétségből vagy a földből.⁵

Cholnoky Viktor neve hallatán általában mindenkinek más szó „ugrik be”. A leggyakrabban az, hogy „kísértetlátó”. Ritkábban az, hogy „magyar kísértetlátó” (Kosztolányi). Aztán beugorhat még az, hogy „zsurnaliszta”. Vagy „alkohol”. Esetleg „misztika”. „Polihisztor”. „Tudomány”. Ha valaki szakirodalmat olvasott, talán az villan át a fején, hogy „kafkai művészet”.⁶ Vagy hogy „keletiesség, egzotikum”.⁷ Egészen ritkán az, hogy „abszurdum”.⁸ De a gótikus regény... ez valamiért még nem került szóba. Talán mert időben olyan távol esik a huszadik századtól.

Szajbély Mihály írja Cholnoky Viktorról, hogy egyszerre volt író és újságíró, s tanulmányában azt igyekszik igazolni, hogy a határ a két foglalkozás között annyira

összemosódott, hogy hovatovább szétválaszthatatlan lett.⁹ Számos példát is idéz. Tárcaszerű kezdésből keletkezik a remek novella, s fordítva is megtörténik Cholnoky Viktornál: van, hogy az anekdotikus forma ellenére esszéként végződik a mű. A kérdés, hogy milyen lett volna Cholnoky művészete, ha nem ég a vérében a „közönséget megrontó zsurnalizmus”,¹⁰ értelmetlen, és valószínűleg nem is lehet feltenni. Ám a kettő összemosódása, a friss hírek, a találmányok és a tudomány beszivárgása minden bizonnyal hatással volt arra, hogy Cholnoky prózája mindig korszerű, érdekfeszítő témái miatt

népszerű maradt, s ezért – óvatosan kifejtve – talán túl populáris illatú lehetett.

Ez a népszerű tematika az, ami jelen dolgozat tárgyát képezi. Ennek is csak egy részlete: azok a történetek, amelyekbe belesejthetők a gótikus jegyek. Vannak-e ilyenek? Úgy gondolom, igen. Vannak, de ezek már nem a sötét borzalmak nyers, természetes bemutatásai. Az elkoptatott, s többnyire értéktelen gótikus elemek magasirodalmi értékkel bíró, kísértetlátó aurává válnak Cholnoky Viktor prózájában. Sok Cholnoky novellát átsző ez a meghatározhatatlan „sötétség”, középkori hangulat, a nyelvezet általában magába foglalja a borzalmakra való vonatkozást. Pontosítok. Cholnoky Viktor írásmódjára jellemző, hogy még a legtávolabbi témákhoz is hozzá tudja kapcsolni a sejtelmességet és azt a láthatatlan erőt, „amelytől” – idézem – „nem védelmez meg semmi”, ahogy ezt az *Ősz c.* írásában mondja.¹¹

Az elbeszélésekben sorra tűnnek fel különös szavak, ferencvárosi utcák, lámpasorok és arab hősök közé csempészve: holdvilág, éjhomály, eső, köd... *Az ördög súgja magának az ilyen bolond mulatságot?* – kérdezi Szipákné asszonyság Lutter úrtól az azonos című novellában. Ugyanebben a novellában bolyong a temetőben a holdsugár, de megszólal a kis démon, és arc válik ki a szivarfüst felhőiből. A Halál beszélget az Úrral a *Gondviselés* című novellában, s megyei lovagunk kastélyszerű nyaralóját veszik bérbe az istenek a *Les Dieux s'en vont* című elbeszélésben. Elvarázsolt boszorkány tűnik fel a *Dióhercegben*, ahol a Mikulás beszélő szobrokat és magyar címereket kérdezet, merre menjen, és merre vigye a gyerekeknek a mogyorót, amelyet vérvörös bőréről vérmogyorónak hívnak.

Mindezek nagyon finom, nagyon „halavány”, elfojtott megjelenítési módjai a századokkal korábbi rémábrázolásoknak. Ám mégis onnét származnak.

Léteznek Cholnoky Viktornak természetesen ezeknél erőteljesebb kísértetnovellái is. Ezek olyan írások, amelyek több sejtelmes elemet tartalmaznak annál, mint amit maga a nyelvezet képvisel: megjelennek egyes sajátosságok a cselekményben és a tartalomban is. A *Tartini ördögében* az ördög már nemcsak a cselekményt alakítja, hanem epikus szerepet is kap, hiszen a sátánnal való szövetség gondolata minden esetben önmagánál többet jelent. Az *Olivér lovagban* már a novellakeret is középkorias, a zárlat pedig egyenesen a gótikus regények hőskorát idézi: amikor nem akarják követni, Olivér a kutyákat a saját holttestéből való húsdarabokkal csalogatja maga után. Az *Alerion madár vére* az ősi átok borzalmas gótikus jelenségét juttatja eszünkbe, az *Amonhotep* talizmánja baljós átkot, sorvadást és vést hoz a háromezer éves utódra. A *Polixéna kisasszony pörében* a meggyulladó és eléggő nő szeme soklábú bogárrá változik a becsapó mennykő fényében...

A jelenség folyamata valószínűleg átlátható: úgy gondolom, az angol gótikus irodalomból a német romantikán át jött az a „kísérteties” szál, amely érdekessége és bizarr látásmódja folytán hamar népszerűvé vált a XIX. század végi, XX. század eleji Budapesten. Volt olvasói igény efféle ábrázolásokra, és ebből a szempontból jól ma-

gyarázható Cholnoky Viktor világszemlélete, kísértetlátása is, anélkül hogy kétségbe vonnám ennek individuális és őszinte jellegét. Úgy gondolom, hogy a dolgozat elején felsorolt gótikus sajátosságok száz év során alapvető változáson mentek át, egyébként erre a következtetésre jutott Vargha Károly is.¹² A halál Cholnokynál már nem az a misztikus alak, mint a középkori misztériumjátékokban és a gótikus regényekben. Az istenek és a lovagok profanizálódtak, elvilágiasodtak, és éppen ettől kerültek nagyon közel hozzánk. A XVIII. századi gótikus regények olvasói a horrorjeleket olvasván még a ködös és misztikus múltba tekintettek, amely messze volt, és rejtélyesnek tűnt. Cholnoky lovagai már többnyire a jelenben élnek, vagy polgárisan viselkednek, a halállal ugyanúgy el lehet beszélgetni, mint az ördöggel vagy a vérre szomjazó, gyilkos egerekkel.

Láthatóvá válik tehát egy irodalmi vonal, amely az angol frenetikus irodalomtól a német romantikán át vezet Jókai, Cholnoky, a későbbiekben Krúdy és (majd még később, távoli utódként) Márai prózájáig, ötvözve a tudományt, a fantasztikumot és a rémtörténeteket egy belső, szubjektív látásmóddal, és ez az, ami igazán fontos lehet.

A romantika által pszichologizált és letisztított, megfínomított gótikus rémségek Cholnoky Viktornál már csak akkor lesznek versenyképesek, ha nem a távoli múltból szólnak, hanem a ’misztikus’ jelenről, és arról akarják meggyőzni úgy a kor emberét, mint a kor zszurnalisztáját, hogy maga a *kor* az, amely rejtélyes és csodálatra méltó. Az egyre-másra áradó, bámulatosnál bámulatosabb „szenzációkról” szóló jelentések, a félinformációk, a tudósok elméletei, találmányai és tévedési, amelyekről még nem tudják, hogy tévedések, az újságok lapjain lassan meggyőzik az embereket, hogy idővel minden lehetséges lesz. A gótikus elemek is csak akkor lesznek tehát érdekesek és izgatóak, ha ebbe a lázító, pezsgő légkörbe helyezük őket, ha az ideálváltozás alapzata a kor saját struktúrája és

Forrás: Révai Nagy Lexikona IV. kötet, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1912. 463. o. || Pannon enciklopédia – Magyar nyelv és irodalom. Dunakanyar, 2000. 400. o. || Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története. Kosuth, Budapest, 1982. 314. o.

Kéri Katalin

eszményei, ha a középkori borzalmakat ilyen módon sikerül a tudomány hézagaiba rejtve közelebb hozni az emberekhez. Cholnoky Viktor megtette ezt, elhozta hazájába a teret: a messzi keletet, délt és a csodálatos szigeteket, s elhozta hazájába az időt is, a lovagokat, királyokat, ördögöket és dzsinneket abban a korban, amely már csak a pozitív tudományokról és a jelen emberéről álmodott. A végeredmény ez a magyar irodalomban egyedi, különös művészet lett, a fantasztikus utazások, a tudomány és a gótika regényes egymásra találása, a märchen irodalomra jellemző doppelgänger, homunkulusz és orvostan egymásra találása egy olyan századelős hetilap oldalain, mely megfordítva talán éppen a haditechnika csodálatos fejlődéséről szóló cikkeket, vagy az éhező százezrekről készült fényképeket közöl.

Jegyzetek

- 1 Maár Judit: *A fantasztikus irodalom*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 11. o.
- 2 Bényei Tamás, *Esendő szörnyeink (A képzelt lények átváltozásai)*, In.: *Esendő szörnyeink és más történetek*, Pesti Szalon Könyvkiadó, h. n., 1993. 5. o.
- 3 Például Reeve, Clara: *The Champion of Virtue, a Gothic Story* (1877)
- 4 Beckford, William: *Vathek kalifa története*, Holnap Kiadó, Budapest, 1991. 40. o.
- 5 Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 87. o.
- 6 Bori Imre: *A két Cholnoky*, In.: *Prózatörténeti tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 55. o.
- 7 Bodnár György: *A mese lélekvándorlása*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 124-130. o.
- 8 Vargha Kálmán: *Egy modern kísértéltató*, In.: *Korok és pillanatok*, Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1995. 36-37. o.
- 9 Szajbély Mihály: *Ch[olnoky] [Viktor], az újság[ot] író [író]*, In.: *Álmok álmodói*, Magvető, Budapest, 1997. 122-141. o.
- 10 I. m. 125. o.
- 11 Cholnoky Viktor: *Ősz*, In.: *Cholnoky Viktor összegyűjtött művei*, Szukits Kiadó, h. n., 2001. 169. o.
- 12 Vargha Kálmán Cholnoky Viktornak egy *Hétben* megjelent esszéjére hivatkozva ír arról, hogy Cholnoky szerint az olvasó „képzeletét azok a történetek ragadják meg, amelyekben a titokzatosság nem ölt „testet” egy megjelenő szellem alakjában, hanem mindvégig megmagyarázhatatlan marad.” A gótikus irodalomban viszont a szörnyek közvetlenül is megjelennek, és a végső magyarázat is elég gyakori, sőt sok esetben kötelező is, hiszen a korabeli dogmatika szerint a gonosznak el kell nyernie méltó büntetését. (A tanító szándék jól nyomon követhető pl. M. G. Lewis *A szerzetes* c. gótikus regényében is!) ld. Vargha Kálmán, *Egy modern kísértéltató*, In.: *Korok és pillanatok*, Liget Műhely Alapítvány, Budapest., 1995. 12. o. Bori Imre ezen túlmenően odáig jut, hogy „nem is kísértethistória valamennyi, elannyira, hogy helyesebbnek tetszik velük kapcsolatban misztikumot emlegetni (...)” Valóban, Cholnoky írásai abban a tekintetben nagyon távol állnak a gótikus regényektől, hogy míg azok a Gonosz megtestesítőit elsősorban naturalisztikusan (néhol anatómiai pontossággal) ábrázolják, addig Cholnoky inkább csak sejteti e hőseit, és azok kézzelfogható alakban ritkán jelennek meg (kivéve az *Olivér lovag* c. elbeszélést).
Ám, ahogy fentebb volt is róla szó, itt tulajdonképpen egy átalakulási, letisztulási folyamatot kell elképzelnünk. Nem gótikus novellaként kell Cholnoky egyes írásaihoz viszonyulnunk, hanem a XVIII. században kialakult sztereotípiák modern megfelelőit kell keresnünk, egyfajta hatástörténetet kell felkutatnunk.